

Hunların Kırım'daki Yerleşim, Tarih ve Sanatları Üzerine

İsmet Zaatov*

Meşhur Rus–Sovyet doğubilimcisi ve tarihçisi Lev Gumilyev'un yorumuna göre Hunların ecdadı sayıları az bir topluluk olarak MÖ 5. yy'da bugünkü Moğolistan topraklarında teşekkül etmiştir. MÖ 3. yy. başlarında doğudan Sien-pi, batıdan ise Yüeh-chih'ler tarafından baskı altına bulunan Hunlar, Çin tarihinde “Krallıklar Savaşı” adı ile bilinen yedi Çin Krallığı arasında başlayan büyük savaşta tuttıkları krallık mağlubiyete uğrayınca zor duruma düşmüşler, ilk şanyüleri (kağan) Hun devletinin güneyindeki verimli toprakları galip Çinlilere kaptırıldığı gibi, doğu ve batıdaki adı geçen halklara da haraç ödemek zorunda kalmıştır. Çinliler o zamanlarda kimseden esir almıyorlardı. Yüeh-chih'lerin elinde uzun zaman rehin kalan Hun veliahdı Mao-tun, geri dönüp iktidarı ele geçirdikten sonra MÖ 209 senesinde Hun şanyüsü olarak ilan edilmiştir. Mao-tun Yüeh-chih'ler ile anlaştıktan sonra, Hunlar haracı sadece doğularındaki Sien-pi'lere öder hale geldiler. Hemen ardından Çin'e yeniden savaş açtılar ve Han sülalesinin esascısını Lü Ban isiminde imparatorunu kendilerine esir olarak alıyordılar. M. Ö. 198 senesinde Mode şanyüynun ve Lü Ban imparatorun antlaşmasıyla Hunnu devletin ve Çin imparatorluğun aralarında «Barış ve akrabalık anlaşması” kabul edilmişti.

Hunlara komşu göçebe halklar ile ticaret tekelinin Çin'in elinde olmasına rağmen, Çinlilerin Hunlara yönelik ticaret siyasetlerinde de devamlı kendi çıkarlarının peşinden koşması Hunlar ile Çin arasında uyumsuzluk ve savaşlara yol açıyordu. İki yüz yıldan ziyade süren Hun ve Çinlilerin bu mücadelesi, o zamanlar Çin'in nüfusunun 50 milyon ve Hunların nüfusunun 300 bin olmasının bir tesiri olmaksızın, toplamda iki devletin eşit başarılarıyla sürmüştür. Nihayet MS 93 senesinde Hun şanyüsü Çinlilerle çok uzun zaman süren kanlı muharebelerin neticesinde yenilgiye uğramasından sonra Batı'ya kaçıyor. Bu mağlubiyetin neticesinde Hunların kuzey kolu Güney Sibiryaya bozkırlarına dağıldı, kalanları Çin'e tabi oldu. Şanyü ile giden kısımları ise Orta Asya'nın Yedisu bölgesine, bugünkü Kazakistan'ın doğu bölümlerine yerleştiler. Hunların kuzey kollarının bir kısmı batıya doğru göçe devam ederek MS 150 civarında İdil nehri kıyılarına ulaştılar.

* Doç. Dr., Kırım Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Simferopol/UKRAYNA, zaatov@gmail.com

Kuzey kolu batıya doğru fevkalade uzun, ağır ve çeşitli çatışma ve tehlikelerle dolu bir göç yaptığından, İdil kıyılarına yerleşen Hunların nüfusu çok azaldı ve özellikle kadınlar konusunda nüfus kaybına uğradılar. Hun asıllı kadınlarının eksikliğini o bölgede kendilerine yeni komşu olan Sarmat ve Alanlara akınlar yapıp telafi ettiler. Bu şekilde o bölgedeki hayatları yaklaşık iki yüz sene sürdü.

Batı'daki Hunlar hakkında ilk bilgileri bize Roma İmparatoru Hadrianus'un (117–138) zamandaşı olan Yunan asıllı şair Dionisius Periegetes kendinin “Yeryüzü Tanıtımı” adıyla bilinen şiirlerinde bırakmıştır. Burada Hunların bir kısmının o dönemde Hazar Denizi'nin batısında bulduklarını bildirir (Gumilëv 1960; Gumilëv 2003: 13). Demek Çinlilerden alınan son mağlubiyetin ardından Çin'in kuzey sınırlarından Hazar'ın batısına en fazla 30-40 sene içinde ulaşmışlardır.

Eski Çağ'ın meşhur coğrafyacısı Ptolemeios, Hunların MS 2. yy'da İdil Nehri boyu ve Güney Ural Dağları arasındaki alanda bulduklarını belirtir. Bu zaman zarfında Vogullar (Mansi) gibi Ugor topluluklarıyla ilişki kurdukları anlaşılan ve yeni bir etnosa dönüşen Hunlar, oralardan batıya doğru göçlerine devam ederek Alman asıllı Bastarnların, İran asıllı Alanların ve Sarmatların bölgesine doğru ilerlediler. Hunlar İdil Nehri'ni aştuklarında Don Nehri boylarında yerleşen Alanları yenilgiye uğrattıktan sonra Gotlara (Ostrogot ve Vizigot) saldırdılar.

O dönemin Romalı tarihçisi Ammianus Marcellinus'un bildirdiğine göre, 370 yılı civarında yakın Hunlar Tanais (Don nehri) Alanlarını fethettikten sonra, 370'li yılların başında Dnyeper (Özü) Nehri boylarında yaşayan Ostrogotların Kralı Hermanerich'in devletini darmadağın ettiler (Ammianus Marcellinus 1906-1908: 236-243; Artamonov 1962: 45); Kulakovskiy 1899: 24, 25) ve bir kısmı Azak Denizi'nin Kafkasya tarafındaki kıyılarına doğru geldi. Sonra, bazı araştırmacılarının düşüncelerine göre, bir kısmı da ilerleyip Kerç (Bosphorus Kimmerios) Boğazı üzerinden Kırım yarımadasına geçerek Bosphorus adını taşıyan şehir devletinin esasını oluşturan Hellen-Sarmat karışımı topluluğa fazla dokunmadan yarımadanın iç bölgelerine doğru yol aldılar (Vasilyev: 32, 36; Kulakovskiy 1914: 54, 55). Başka araştırmacılara göre de, Hunlar Bosphorus devletine saldırıp darmadağın ettikten sonra (Blavatskiy 1985: 255; Shellov 1978: 82; Yakobson 1964: 7), Kırım'ın Heraklea yarımadasında bulunan Kersones kentine de büyük ziyan getirmişlerdir (Gaydukevich 1949: 479).

Bizans müellifleri bir rivayete dayanarak, Hunların Azak Denizi'nin Kerç Boğazı'nın sularının birleştiği sığ yerinde bir geyiği avlamak için kovalarken veya bir ineği takip ederken Kafkasya tarafından Kerç boğazının karşı tarafına,

Kırım'a geçtiklerinden bahsetmektedirler. Rus araştırmacıları Y. A. Kulakovskiy (1914: 54), A. A. Vasilyev (1921: 33-36) ve V. D. Blavatskiy'nin (1985: 252, 253) çalışmalarında, yukarıda bahsedilen Hunlarının av efsanelerine yansıyan, Kafkas kıyısından Kırım tarafına geçişlerinin 370'lerin başlarında gerçekleştiğinden söz edilmektedir. 6. yy. Bizans tarihçisi Prokopius'un (Prokopius Caesarensis) kayıtlarında, Hunların Kırım'ın Kerç yarımadasında bulunan Bosphorus Devleti'ni hâkimiyetlerine aldıktan sonra, yarımada'nın Bosphorus ve Kersones arasındaki topraklarına yerleştikleri ifade edilmektedir (Prokopiy 1950: 26-28). Sovyet-Rus eserleri Hunların İdil-Don-Kırım harekâtını Hunların aşırı derecede barbar oldukları diliyle anlatırlar: "Kuzey Karadeniz bölgesindeki barış ve sulh içerisinde devam eden hayat Hunların saldırısıyla son buldu. 375 yılında Hun orduları Don Nehri'ni geçtiler ve Balamir adındaki başbuğlarının komutası altında Gotların ordusunu yenerek "Hermanerich'in devletini yıktılar". Hunların saldırısı tüm Doğu Avrupa'da korkunç bir iz bırakmıştır. Bölgede bir tek yerleşim dahi korunamadı. Hepsi soyuldu ve yakıldı (İstoriya SSSR 1966: 311). Yine Prokopius'un çağdaşı olan Bizans tarihçisi Jordanes'in verdiği malumatta, Kırım'da Gotların Hunların tarafından imha edilmesi ve Bosphorus'un yıkılmasından söz edilmemektedir (İordan 1960). İlk etapta Kırım'daki Gotlar Hun himayesinde kendi egemenliklerini sürdürmüşlerdir. Gotların kralı Hermanerich'in yerine gelen Amal Vinitarius, sülale mirası olarak elde ettiği kraliyet haklarını taşıyabiliyordu ve bir kral gibi davranmaktaydı. Mesela Vinitarius Hunlara tabi olmasına rağmen çok rahat ve serbest bir şekilde Gotlara kuzeyden komşu olan Proto-Balt-Slav topluluğu Antlara savaş açabiliyordu ve *rex* (otokrat) makamını korumaktaydı. Ama Vinitarius'dan sonra gelen Got (Ostrogot) kralları kendi başlarına hareket edememişlerdir. Üzerlerinde sürekli gözetim vardı ve yapacaklarını Hun tudunları tarafından tasdiklendikten sonra (*quamus Hunnorum consilio*) yapabiliyorlardı ve makamları *rex* ünvanından *regulus* ünvanına düşmüştü (İordan 1960: § 250).

Yine Prokopius'un kayıtlarına daha ayrıntılı bakarsak, Kırım yarımadasında 375 yılında Hunların eline Bosphorus dışında yarımada'nın Kersones'e kadarki tüm güney sahilleri ve Kırım dağlarının kuzeyindeki bozkır toprakları geçmişti. Prokopius'un bu ifadeyi tesadüfen kaydetmediğini kendisinin *Romalıların Perslerle Savaşları Tarihi* kitabından da öğrenebiliyoruz (Prokopiy 1876: 31). Bosphorus'un Hunların elinde aşağı yukarı 200 sene, yani 375 yılından Bizans imparatoru I. İustinianus (490-565) dönemine kadar kaldığını da diğer bir eseri *De Aedificiis*'ten ("İnşaatlar Hakkında") öğrenmekteyiz (Prokopiy 1939: 249).

Hunların yarımada'daki bu yerleşmelerinin, tarihî yazılı kaynaklardan bilinen,

Kırım topraklarına ilk Türk yerleşmeleri olduğu adı geçen müelliflerin çalışmalarıyla ispatlanmaktadır. Tabii ki son zamanlarında Rusya Bilimler Akademisi Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü, Mainz ve Harvard Üniversitelerinden uluslararası çalışma grubunun araştırmacıları tarafından ispatlanan ve *Nature Communication* (ISO 4) dergisinde yayımlanan makalenin de gösterdiği üzere, İskit göçebe topluluğunun büyük kısmının Türk asıllı olduğu fikirlerini göz önüne alarak, Türk kavimlerinin Kırım yarımadasında yerleşme tarihini MÖ 7. yy'a kadar taşıyabiliriz. Kırım İskitleri önümüzde zaman diliminde ayrı çalışmalarımızın araştırma konusu olacaktır.

Hunların Türk olduklarından ifade eden Yeni Çağ dönemin ilk araştırmacılarının aralarında 18. yy ortalarında yazdığı eseriyle tanınmış Fransız doğubilimcisi Joseph de Guignes kendi hipotezini savunmaktaydı (Howorth 1883: 177-195). De Guignes'in fikrini kendi etnolinguistik araştırmalarında Alman bilim adamı Otto Meanchen-Helfen de desteklemiştir (Maenchen-Helfen 1973). İngiliz alimi Peter Heather Hunların Avrupa'yı istila eden ilk Türk kavimlerin bir birleşmesi olduğunu savunmuştur (Heather 1995: 5).

Macar Türkolog Gyula Németh ve Türk araştırmacı Kemal Cemal'in araştırdıkları Hun ve Türk dillerindeki başlık, ad ve isim benzerlikleri, hem Hun hem de Türk kavimlerindeki yönetim sistemlerinin benzeyişlerini ifade ederek, de Guignes'in önerisini ispat etmiştir. Zamanımızın Doğu Türkistanlı araştırmacısı Turgun Almaz, Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygurlarla Hunların arasında bağ olduğundan bahsetmektedir («Europe: The Origins of the Huns» 2002).

Hunların Türk aslına ispat eden bilgiler, Çin kaynağı Wei-shu'da, bir sıra Soğd kaynağında (Altheim 1959) ve Prokopius'un ifadelerinde birbirini destekler şekilde bol miktarda var olup, Büyük Hunlar (Hsiung-nu) ve Avrupa Hunları arasında etnonimik koşutluklar kurmaya imkân sağlar. Dolayısıyla, Hsiung-nu ve Hunların ilişkisi sorununun etnolinguistik yöntemlerle çözülebileceğini söyleyebiliriz.

Avrupa Hunları Devleti'nin yükselişinin zirve noktası Atilla hükümdarlığı döneminde yaşanmıştır. O zamanlarda Hunlar Galya'ya kadar gittiler. 453 yılında "Kavimler Savaşı" adıyla bilinen muharebedeki mağlubiyetlerinden sonra Hunlar Doğu'ya çekilmeye başladılar. Atilla kendi düğünü sırasında hastalandı (bir başka rivayete göre zehirlendi) ve şiddetli boğaz kanamasından dolayı vefat etti. Atilla'dan kalan yetmiş çocuğunun arasından Hun kabilelerinin çoğunluğu onun büyük oğlu olan Ellak'ı desteklediler ama Hun boy birliğinin başka üyeleri ve onlarla birlikte Alman asıllı Gepid ve Ostrogot kabileleri Ellak'ın hükümdarlığına kesinlikle karşı

çıktılar. Bu bir seneden fazla süren çekişmenin ardından, Nedao (Slavca Nedava) nehri boylarında gerçekleşen savaş neticesinde Ellak helak oldu ve Hunların çoğu ise geriye doğuya çekilmeye başladı.

Kanatimizce Hunların Kırım yarımadasına yerleşmesinin ikinci dalgası bu Nedava olaylarından sonra gerçekleşmiştir. Bu düşünceyi ispatlayan Prokopius'un bildirdiğine göre, Atilla'nın vefatından sonra, oğullarından birisi olan Utigur kendi adamlarıyla Hunları tekrar Azak denizi kıyılarına getirdi ve bu sırada Kırım yarımadasının kuzeydeki karadan girişi olan Perekop (Or) berzahında Avrupa'dan Kırım'a dönen Hunlar Kırım yarımadasından gelen Tetraksit Gotları ile karşı karşıya geldiler ve Tetraksit Gotlarıyla ittifak sözleşmesini kabul ettiler. Bu olaydan sonra Kırım'ı terk eden Tetraksit Gotlar Azak'ın doğu kıyılarına yerleşiyorlar. Prokopius bu olayı Alman asıllı olan Vandalların Libya'ya (429 senesi) ve yine Alman Vizigotların İspanya'ya yerleşmelerinden sonraya tarihlendirir (Prokopiy 1950: 385-388). Ama zamanımız araştırmacılarının çoğu kendi çalışmalarında, Utigur yönetimindeki Hunların Tetraksit Gotlarla Perekop berzahında karşılaşmalarının Atilla'nın ölümünden ve devletin dağılmasından sonra olduğunu savunurlar (Artamonov 1962: 86; Vasilyev 1921: 68, 69; Kulakovskiy 1914: 55; Yakobson 1964: 9).

Kırım yarımadasında Hunlar Kırım bozkırlarının ve güney sahilinin en iyi ve verimli topraklarını zaptettiler. Sovyet tarihçisi T. N. Visotskaya'nın yazdıklarına göre, Hunların baskılarından dolayı Kırım'daki Geç İskit devletinin ahalisinin torunları (İskitler ve Sarmatlar) 4-5. yy'da yarımadanın dağlık bölgelerine sığındılar (Visotskaya 1972: 192). Rus-Sovyet arkeoloğu E. V. Veyarn'ın bildirdiğine göre, Kırım'ın İskit-Sarmatları Hunların uyguladığı baskılardan dolayı yarımada Bulganak, Alma ve Kaça Nehirleri boylarındaki eski yerleşim yerlerinden Kırım dağlarının birinci ve ikinci sıraları arasına sığınmak zorunda kaldılar (Veyarn 1980: 26). Kırım yarımadasında kalan Got kalıntılarını, Sovyet tarihçisi A. L. Yakobson'nun ifadelerine göre, Hunlar, Kırım dağlarının güneybatı bölgelerine kovaladılar (Yakobson 1964: 9).

Kırım yarımadasında Hun egemenliğinin sürme devri, Avrupa'nın başka bölgelerine baktığımız zaman, bizim kanaatimizce dönem olarak daha uzundur. 370'lerin başlarından 6. yy'nın ikinci yarısına kadar devam ettiğini düşünmekteyiz. Misal için, 463 senesinde İdil boylarındaki Hunların güçleri, doğudan buralara göç eden başka bir Türk topluluğunu temsil eden Saragurların ordusu tarafından yenilmiştir (Gumilëv 1960).

Kırım toprağında bulunan Hunlardan kalma maddi-özdeklilik kültürü temsil eden eserlerin miktarının çok fazla olmayışının sebeplerinden birincisi, Kırım yarımadasında yaşayan Hunların varlığının toplamda çok uzun sürmemesidir. İkincisi ise, Hunların defin olduğu kabirlerin çoğunun bozuk ve dağınık halde bulunmalarıdır. Hunların kendi şehirleri olmadığı için, toplu şekilde gömüldükleri büyük mezarlıkları da olmamıştır; gömütlerin üzerinde yapılan toprak obalamaların (kurganların) birbirlerinden çok büyük mesafelerde teker teker ve çok küçük yapılması sebebiyle dışardan çok zor görünmelerini ve araştırmalar esnasında çok zor bulunmalarını da bahsettiğimiz sebeplerin arasına katabiliriz. Bunlardan dolayı, Hunların defin oldukları yerlerin araştırması planlanmış şekilde yapılamadığından, onlara ait olan gömütler daha çok tesadüfen ve arkeoloji uzmanı olmayan kimselerce bulunmaktadır ve mütehassıslar tarafından araştırılmamaktadır. Üçüncüsü, Hunların ölenleri yakmalarıdır. İnançlarına göre, ölenlerin canları ve ruhları ateş ile birlikte gökyüzüne daha çabuk ulaşabiliyordu. Bizim düşüncemize göre, bu adet daha sonradan Hunların arasına Avrupa'da German asıllı kavimlerden yayılmıştır. Ölenler naaşlarıyla birlikte ateşe defin olduğunda kılıcını, yayını, sadağını ve hatta hizmetçilerini yanında bırakıyorlardı.

Kırım'da Hunların devrine ait gömüt sayısı bahsettiğimiz sorunlardan dolayı maalesef çok fazla değildir ama yarımadanın aşağı yukarı tüm bozkır ve bazı güney bölgelerini kapsamaktadır. Gömütler Kırım'ın doğusunda Kerç yarımadasında, Azak Denizi'ni Karadeniz ile birleştiren Kerç Boğazı'nın kıyısına yakın bulunan Marfovka'da (Marti 1926: 48), yarımadanın merkezinde bulunan Krasnogvardeyskiy (Kurman Kemelçi) rayonunun Eski Kalinin adındaki sovhozunda (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 186), kuzeydoğudaki Nijnegorskiy rayonunun İzobilnoye köyünde (Yurochkin 1991: 16), batı kıyısındaki Belaus'da (Belavuz) (Dashevskaya 1969: 52), yine Kırım'ın ortalarında bulunan Eski Oktyabrskiy rayonunun Çıkarenko (Yeni Kıpçak) köyünde (Baranov 1973: 243), güneydoğusunda, Feodosiya (Kefe) şehri civarındaki Köklük Dağı eteğinde (Werner 1959: 195) bulunmuştur. Seneler sonra, aynı yerde uzmanların Hunlara ait olduğunu tespit ettiği 'polikrom' üslubu taşıyan iki gömüt daha bulunmuştur (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195; Zasetzkaya 1968: 64). Bunun haricinde, Kırım'ın güney sahilindeki Kersones'de (eski Kersones'in kalıntıları bugünkü Sevastopol şehri sahasında bulunmaktadır) ve doğu kıyısındaki Bosphorus (şimdiki Kerç) topraklarında Hun devrine ait göçebe gömütleri ve İskitlerin Kırım'daki başkentleri olan Neapolis (şimdi Simferopol) arazisinde de Hunlara ait tunç bir kazan bulunmuştur (Aybabin 1993: 388). Araştırmacıların çoğu bahsettiğimiz

gömütlerin Hunlara ait olduğunu düşünür (Dashevskaya 1969: 61; Baranov 1973: 245; Zasetzkaya 1968: 45-47; Zasetzkaya 1978: 53-70; Ambroz 1971: 115; Ambroz 1984: 21-22; Aybabin 1987: 193, 194; Aybabin 1990: 67, 68; Kazanski 1989-1990: 745, 748).

1925-1926 senelerinde Kırım'ın doğusunda Kerç yarımadasında yer alan Marfovka köyü civarında bulunan topraktan yapma kurgan (oba) içerisinde, Hunlara ait taç levhalarla birlikte kafası batı tarafına çevrilmiş halde yatırılmış bir insan iskeleti, kafatasının arkasında altın detaylarıyla kombine şekilde yapılmış diadem (kadın tacı) ve mavi damlalar ile süslenmiş camdan yapılmış bardak ve iskeletin ayakları yanında plaka çerçeveli orta boyutlarda altın toka ve bronzdan yapılmış ayna parçaları bulunmuştur (Kulakovskiy 1914: 45, 46; Sorokina 1971: 90). Kabirden çıkarılan topraktan altlarında silindirik borucuklarla lehimlenmiş altın kakmalı şamiz salkım küpeleri, almandin ile süslenmiş kılıç üstlüğü, kırmızı akikler ile süslenmiş dört köşeli safiha levha, safiha levhaların fragmanları, iki tane kırmızı akik ile süslenmiş kemer ucu, safiha levhalı çerçeveli toka, on sekiz tane ince, dört köşeli ve oval şekilde yapılmış olan plakalar çıkarılmıştır (Zasetzkaya 1968: 46, 47; Ambroz 1984: 1-8; Aybabin 1987: 10-12).

1957 senesinde Feodosiya (Kefe) civarındaki Köklük bayırı eteğindeki toprak kurganda bulunmuş Hunlara ait gömütten iki tane trapezus şeklinde yapılmış altın at koşumunun salkımı, üç tane haç şeklinde ve iki tane dört köşeli at takımın kemer plakaları ve kemer ucu çıkarılmıştır (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195).

Kırım yarımadasının merkezindeki Kalinin sovhozunun tarlasındaki kurganda Hunlara ait bir bozulmuş gömüt bulunmuştur. Gömütten insan kafatası parçaları ve bir kaç tane at dişi, altın pulu süslemeli at eğeri ucu kaplamasının fragmanları, dokuz tane dört köşe, bir tane haç ve iki tane üç yuvarlak şeklinde kesilmiş at takımın kemer kaplamaları, iki tane trapezus şeklinde yapılmış süs, iki tane içi boş altın borudan yapılmış gerdanlık parçası, plaka, üç tane kemer ucu, kılıç kını kaplamanın detayları, kehribardan yapılmış kılıç sapı ucu, bir çalımlı ve iki çalımlı demir kılıç parçaları, romb şeklinde yapılmış üç kanatlı ok uçları, kesitli çok yüzlü çerçeveli bronzdan yapılmış toka, iki tane yuvarlak toka ve yarım küre şeklinde dökülen kazan çıkmıştır (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 189-194).

Hunlara ait bir gömüt de Kırım'ın kuzeydoğusunda Izobilnoye köyü civarındaki kurganın üst obalomasında bulunmuştur. Kabrin dibinde insan kafatası ile doğu tarafına doğru elleri ve ayakları gövde boyu düz uzatılmış şekilde mürահık iskeleti bulunmaktaydı. Gömütte boyun kemikleri üzerinde pembe renk pastadan yapılmış

boncuklar, sol omuzun yanında bronzdan yapılmış ayna fragmanları ve demirden yapılmış bıçak, göğüs kafesinin sağ tarafında çok paslanmış pembe renkte cam taşlar ile süslenmiş bronz madalyon, leğen kemiklerinde 4. yy'ın ikinci yarısı - 5 yy'a ait yuvarlak gümüş toka (Aybabin 1990: 28), bronzdan toka, bronzdan salkım ile yüzük, leğen kemiklerinin solunda pullu süs ile süslenmiş altı tane delikli altın yapraktan yapılmış trapezus şeklinde levha, ayak tabanları yanında hayvan kemikleri vardı (Yurochkin 1991: 16, 17).

Kırım yarımadasının merkez noktasında bulunan Çıkarenko köyü civarındaki taş ocağında çalışmalar sırasında Hunlara ait bir gömüt toprak üzerinde dağıtılmış insan kemikleri yanında bulunmuştur. Gömütte iki altın toka, dört köşe toka yüzü, iki tane düz ve iki tane kakmalı kemer ucu, demir kama kırıntıları, tek saplı beyaz balçıktan dönen çömlek tezgâhında yapılmış, pembe renk cila ile cilalanmış bir testi, kahverengi kırmızı balçıktan yapılmış amfora, demir balta kırıntısı (Baranov 1973: 243-244), armut şeklinde yapılmış açık yeşil renk cam testi çıkarılmıştır (Baranov 1973: 245).

Kırım'ın batısındaki Tarhankut yarımadasında Belyaus (Belavuz) kadim şehrinin harabelerinin yeraltı makberesinin dibinde kazılmış olan bir kabrin içinde gömülü, göçebe mongoloid tipli bir erkek çocuğun iskeleti, kafatası kuzey tarafına doğru uzatılmış şekilde bulunmuştur. Ayak ve el kemikleri gövde boyu düz şekilde uzatılmış, sol şakak kemiği yanında altın sırğa küpesi, kuyruk sokumu kemiğinde dört köşe yüzü masif gümüş kemer tokası, sağ diz kapağının yanında at figürünün altın kaplaması, sol diz kapağı yanında masif kemer tokası ve demir kemer tokası, sağ incik kemiği üzerinde iki tane gümüş çivi, sol taban yanında gümüş toka ve demir ok ucu, kabrin güneybatı köşesinde sağ taban ve sağ kalça kemiklerinin yanında iki tane demir ve bir tane bronz levhadan yapılmış at takımı çanğı, altın kaplamalı gümüş toka yüzü, gümüş çivi, iki tane gümüş tokası, gümüş kemer ucu, dört tane gümüş at takımı tokası, altın folyo ile kaplanmış iki tane gümüş kemer ucu ve demir gem çıkmıştır (Dashevskiy 1969: 52-60).

Yukarıda kaydedilmiş Hunlara ait olan gömütlerin içerisinden bulunmuş avadanlıklar IV. yüzyılının sonu (Vysotskaya, Cherepanova 1966: 195-196) veya V. yüzyılının başı (Dashevskiy 1969: 60), veya V. yüzyıl ile tarihlendirilmiştir (Baranov 1973: 245) ve bu gömütlerin hronolojik tarihlenmeleri Roma ve Bizans müelliflerin yazılarında Hunların Kuzey Karadeniz kıyılarında yerleşme tarihleri hakkında kayıtları ile denk gelmektedir (Ammian Marcelin 1906-1908: 236-243; Pavel Oroziy 1948; Ermiy Sozomen 1948: 306-307; Zosim 1948: 283; Prokopiy

1950; Blavatskiy 1985: 7-10; Iordan 1960: 123-127; Prisk Paniyskiy 1948: 675—698).

Beşinci yüzyılda Kuzey Karadeniz bozkırlarında göçebe hayatlarını sürdüren Hunların ittifakına ait olan Türk kavimlerin isimlerini, V yüzyılının Roma imparatorluğunun tarihçisi olan Priskus kendi yazılarında Akatsırlar diye adlandırmıştı (Prisk Paniyskiy 1948: 823). Bu sırada Bizanslı tarihçi Iordan VI yüzyılının ortalarında Hersones'nin civarlarındaki Kırım dağların eteglerinde o zamanlarda Altsiagirler adlarıyla bilinen Gunnlara ait olan bir kabilenin kendi göçebe hayatını sürdürdüğünü kayıd etmekteydi (Iordan 1960: 72). Kayserili Prokopius yukarıda bahsedildiği gibi Tuna Nehri'nin orta boylarından Doğu'ya çekilen Gunnların Utrigurlar kabilesini Kırım yarımadasındaki Hersonesi'nin ve Bosporus'un aralarındaki çok geniş sahadaki topraklarda yerleşdiklerini kayıdetmişti (Prokopiy 1950: 286-287). VI yüzyılda milletlerin Büyük Göç dönemi yekünlenmişti. Eski Roma dağılmaktaydı ve yerine Yeni Roma - Konstantinopolisnin Bizans çağı yaklaşmaktaydı. Kırım'daki daha önce Hunların ellerinde kalan Bosporus devletleşmeside Bizanslıların himayesine geçmişti. Bizans kendisin olduğu gibi maddiy, dinniy ve kültürel gücüyle “barbarlar dünyasıyla” bağlarının pekitilmesinin arayışında bulunmaktaydı. Atta Bizans imparatoru Birinci İustinianus (527 - 565) döneminde Kırım'ın Keriç yarımadasın sahasında kendi göçebe hayatlarını sürdüren Hunların başı Grod Konstantinopolise giderek İustinianus tarafından bafiz olunmuştu. İmparatorndan çok sayıda hediye kabul ederek bizanslara kendi Hun ehalsinin arasında kristiyanlığı yaydırılmasını devam edeceğinden işandırıcı sözler vererek Grod Kırım'a dönmüştü. Amma Grod tarafından yapılan bu hareket Grodnun kavimin içerisinde iyi kabul edilmemişti. Hunlar kendilerine Grod tarafından eski dinlerini kristiyanlık dinine değiştirmelerinin teklifine kendi cevapların yerine Grodnun kafasını kesmişlerdi ve Grodnun ağabeyin Mugelin komutanlığının altında Keriç ve Taman (Kafkas tarafında) yarımadalarındaki tüm Bizanslara ait olan kalelerini dağıtmışlardı. Bu olaylardan sonra Gunnların takdirleri 570'inci senelerinde Kuzey Karadeniz kıyılarında peyda olan Türk asıllı Türkütler adlarıyla bilinen kavimlerin takdirleriyle bağlı olmuştu.

Hunların tarafından yaratılmış olan kültürleri ve sanatları, daha önceden Avrasya'nın ve Merkez Asya'nın geniş bozkırlarında gelişmiş olan İskitlerin (Sakların), Sarmatların, Alanların, Yüyeycilerin, Gotların kültürlerinin çizgilerini katılımı ile, ve kendilerin Çin imparatorluğunu Kuzey hudutlarındaki topraklarından ayrılıp gitirdiklerinden itibaren, kendi kültürünün temeline yüz

senelerce zaman alan Batı'ya doğru yolculukların devamında bu yolculuğu boyu Hunlara rast gelen çeşitli kavimlerin kültürlerinden Gunnların kültürlerine sınımsız olan çizgilerin zengilikleri o devrin şartlarında oluşmuş yeni bir Hunlar adıyla kendilerini tanıtan göçebe halkının maneviyat ve ruhiyat inkisafının neticesidir.

Hunlar devletinin kendi inkişafının zirve noktasına ulaştığı zaman devamında, tüm Hunlara ait olan coğrafyasında demir üretimi, dokumacılık ve primitif şekilde yapılmış olan dokuma tezgâhları, ağacın işlenilmesi, çölmekçilik, Hunlara has olan polikrom üslubünde kuyumculuk gibi ve başka uerlerin yayılımının gelişimi yaşanmaktaydı. Yünden kumaş dokuma imalatı kendilerine ait idi, ipek kumaşları ise Çin'den ithal ediliyordu. Hunların devamlı kaldıkları yerlerde tahkim edilmiş kasabalar inşaat edilmeye başlanmıştı. Bunları ispat eden Roma tarihçisi Priskus Attila'nın Panonya'daki karargâhın yeri olduğu koşunu ziyaret ettiğinde Hunların hükümdarı, onun yakınları, komutanları fevkulade güzel işlenilmiş, rendelenmiş ve desenli oymalar ile bezelenmiş olan ahşap evlerde yaşadıklarından ve Attila'nın eşi Kreka'nın yuvarlak (otag) şeklinde inşaat edilmiş olan evin döşemesinde (aynı yuvarlak rendelenmiş tomruklardan yapılmış olan evlerini Hakas Türkleri (Soyonlar) hala kullanmaktadırlar - İ. Z.) desenli keçe halıların kullanıldığından bahs etmektedir. Aynı muellif Hunlarda gelişmiş olan ağız yaratıcılığı gibi, şiir ve şarkı okuma sanatlarından bildirmektedir. Misal için kendi karargâhına dönen Attila'yı, karargâhın girişin önündeki meydanında birkaç tane sıra oluşturan, çok sayıda, uzun beyaz elbiselere giyinmiş olan ve çok uzun beyaz baş örtüler ile örtülenmiş olan kızlar "İskit" (Hun) şarkılarını söyleyerek karşıladıklarından ve elçilerin saatlerine verildiği akşam yemeğinden sonra Gunnların şairleri şiir, şarkıcıları şarkı okuduklarından zikretmekteydi.

Hunların taşlar üzerinde bıraktıkları resim ve petroglifler arasında en fazla oküz, karaca ve akkuu resimleri rastlanmaktadır. Oküz - gücü ve iktidarı, karaca - kutluğu ve refahı, akkuu ise ev ocağın korucusunun simgelerini taşımaktaydılar. Bu sırada Hunların bezeklik - ameliy sanatının müstesna bir eseri olarak birinci yüzyılına ait olan Moğolistan'ın Noin - VI arkeolojik kazılarında bulunmuş olan keçe halinin fragmanini nitelendirebiliriz. Halinin üzerinde büyük ustalık ile aplikasyon tarzında iki karacanın aralarındaki mücadelelerinden bir sahne görüntüsü nakışlanmıştır.

Hunların devrine ait olan süs mamüllerin buluntularını, esasda polikrom tarzında üretilmiş olan altın, gümüş, altın kaplamalı gümüş bezeklerini akik, kırmızı akik, yakut, almandin gibi değerli taşlar ile ve çeşitli renklerde cam parçaları ile

süslendirme usulünü sanat tarihçileri Hunların kültürleri ile bağlamaktadırlar. Priskus'un ifadelerinden başlayarak - "Nibelunglar hakkında şarkı" adlı efsanedeki bildirgelere varıncaya kadar tarihten gelen bilgilerde Hunların tarafından kullanıldığı kıymetli giysiler ve süs cevherleri hakkında muhakkak söz yürütülmektedir. Hunlar kendi yerel kuyumcuların ürettiği süsleme eşyaları ile birlikte Sasanilerin İrani'nden, Orta Asya'dan, Çin'den ve Bizans'tan istisal edilmiş kuyumculukta kullanılan alet ve eşyalarını kullanmışlardır. Hunların elbise ve giysi süsleme üslubünü ilk önceden altından, gümüşden, altınkaplamalı gümüşden yapılmış levhaların, çeşitli tokaların, tutturmalıkların, dögmelerin, kopçaların, çengelli ignelerin, çivilerin kullanımı nitelendirmektedir.

Normalde Hunların giyim ve kuşanma üslubun şıklığını ve debdebelliğini vurgulayan üslup Hunların kullandığı elbiselerini, eyerlerini, at takılarını, savutlarını, silahlarını, gerdanlıklarını, kadınların ve hükümdarların diademalarını (taclarını) süslenmesi için çeşitli kalınlığında ve büyüklüğünde altın, altın kaplama gümüş, gümüş ve bronz (tunc) levhaların kullanımın üslubüdür. Düz sahik, altın, altın kaplamalı gümüş ve gümüş levhaların üzerinde tek taraf basmalı olan, esada balık ve kuş motifleribalıkpulları ve kuştüyleri formlarındaki çeşitli renkte değerli taşlardan yapılmış olan bezeklemeler: dörtköşe ve yuvarlak şeklinde, ama her zaman lokmalar formunda bahsettiğimiz gibi renkli taşlar ve renkli cam parçaları ile bezetilmiş olan at takıların tokaları aynı süsleme üslubu grubuna girmektedirler. Taşların bahsettiğimiz değerli metallere yapılmış olan levhalara oturtmaları iki tarzda yapılmaktaydı: Birincisinde taşlar daha önce oyma ve delinme sureti ile hazırlanmış olan biri birinden apayrı yerlerde olduğu yuvacıklara oturtuluyordu. İkincisinde levhanın üzerine tutturulmuş dört köşe şekline getirilmiş olan tel ile ayrılmış bölmelere oturtuluyordu ve bu tarzın isimi sanat tarihçileri tarafından bölmeli tarz olarak adlandırılmıştı. Bahsettiğimiz kakma işi tarzı Hunlara Batı'dan gelmediğini ve bu işini tam tersi olduğu gibi, bu tarzın üslupların çeşitliğini Avrupa'ya Hunlar tarafından Doğu'dan (Çin, Orta Asya ve İrandan) getirildiğinin altını çizebiliriz (Yurochkin 1993: 249; Zsetsckaya 1975: 75, 88).

Hunların devrinin kültürünü nitelendiren daha bir eser vardır. O eser Hunların meşhur olan bronz madenden yapılan kazanlarıdır. Belli bir sayıda asker birliklerini ve büyük toylara (düğünlere) katılan insanların sıcak yemek ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan çok kapsamlı büyük bronz kazanların kesik mahrut şeklinde, içerisinden boş olan tek ayak üzerinde konulan oval formunda yapılmış olan kazanların ağız kenarların birbirine karşı olan taraflarda, iki tane yarı yuvarlak oyma ve döküm kabartma ile bezelenmiş olan sap (kol) takılıyordu.

Hunların devirlerine ait olan seramik eşyaların çeşiti de bayağı tarz çeşidini kapsamaktaydı. Bunların arasında yerel kavanoz formdaki savutların yanında amfora şeklinde saplı testiler, ağaçtan yapılmış olan yarıserfik formdaki çanakların seramikten taklitleri ve gümüşleme edilen savutları yer alıyordu.

Hunların esasda geometrik şeklinde desenlerini taşıyan ornamentleri de çok çeşitli ve çok zengin idiler. Bahsettiğimiz desenlerin arasında Hunların en sevdikleri motif birbirine paralel olan iki doğru çizgilerinin aralarında zikzak şeklinde çizilmiş olan ana hatı bir ırmagın akışıdır (Bernshtam 1951: 256), bizim düşüncemize göre Hunların inanç felsefelerinde - insan hayatın akışını simgelemektedir. Hunların hükümdarlarının karargâhlarının yerleştiği yer olan Tuna Nehri'nin orta boylarındaki ülkelerin kuyumcuları Hunların devletinin üst kademe ahalisinin siparişlerini halederek 11 - 12 santim uzunluğuna kadar gelen altın ile kaplanmış, kırmızı akikler ve yakutlar ile bezelenmiş massiv iki tane levhadan ibaret blüz fibularını üretmekteydiler (Bogdanova 1989: 76 - 91). Hunların üst düzeyin kullandığı fibulaların, eski fibulalara göre proporsiyonlarının da değiştiklerini kaydedebiliriz, çünkü eskilerine göre romb şeklindeki fibuların levhaları daha çok uzunlaştırılmışlardı. Bahsettiğimiz fibulalar Kırım'da Hunların devirlerine ait olan Bosporus - Keiriç yeraltı makberelerinde bulunmuşlardı (Ambroz 1994: 44). Aynı şehirde Hunların devirlerine ait olan başka bir yeraltı makberesinde bulunmuş olan gömütten IV. yüz yılının sonu - beşinci yüz yılının ilk yarısına ait olan Hunlara has olan polikrom tarzında yapılmış olan bezeklemeler ile birlikte Hunların dönemin tipik süs eşyası sayılan çiftlevhalı gümüş fibulalar ile birlikte bronzdan 2, 0 - 2, 3 santim diametrinde üçü çokyüzlü dökme kúpeler bulunmuştu (Zasetskaya MAIET 1994: 428).

Kuzey Karadeniz ve Kırım bozkırlarında bulunmuş olan arkeolojik eserlerin hronolojik zamanlama - tarifleme metodu Rus arkeologu I. P. Zasetskaya aittir (Zasetskaya 1994: 111- 131). Kendi metodunu arkeolojik pratiğinde kullanarak Zasetskaya o dönemde kullanılan diademalar (taclar), koltlar (gerdan takıları), kulonlar (ferrahiler) sadece Hunların devletin göçebe Türk uyruklu etnik birleşimlerine ait olduklarını ispat edebilmişti (47, Засецкая И. П. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец 4 - 5 вв. н. э.), s. 50- 75). V. yüz yılının ilk yarısının son senelerinde, Ağustos böceği sıfatı şeklinde tutturmalıklar Hunların ittifakına giren tüm göçebe halklar arasında yayımlanmıştı (Hayredinova 2002: 60).

Kırım'ın kuzey sınırlarında yerleşen Novo - Filippovka köyünde bulunmuş olan Hunların devrine ait olan bir bakırcı ustasının gömütünün olduğu yeri muhtemelen

Hunların kuyumculuk ve bakırcılık merkezlerinden birisini aynı yerde yerleştiğini tespit edildiğini düşünebiliniceğini kaydedebiliriz. Gömütten çıkarılan buluntuların arasında bakır külçeleri, kesik bakır parçaları, dövülmüş bakır tedarikleri, döküm için iritilmeye hazırlanmış olan bakır savut fragmanları, demircilik aletleri, kazan yapımı için demirden yapılmış olan saplar, bakır yongaları, demircilik borusu, taştan yapılmış olan örs, ok ve ayna gibi arkeolojik eserler keşfedilmişti (Mihaylov 1977: 74-81).

1930 yıllarında aynı bölgeye ait olan Kızılyar hendeğinde bulunmuş olan yarısı bozulmuş halde saklanabilmiş Hunların devrine ait olan bir gömütün içerisinde yirmi tane büyük kolemdaki kehrebardan boncuk, haç şeklinde yapılmış olan ve üzerinde çok sayıda akik ve yakut taşları ile bezelenmiş olan masif altın yüzük, boz renkte boğazı oyma desen ile süslenmiş olan seramik savut parçaları keşfedilmişti (Mihaylov 1977: 79). Aynı hendekte 1948 senesinde sürdürülmüş olan inşaat işlerin devamında keşfedilmiş olan gömütün içerisinden altın tac (diadema), otuz üç tane elbise üzerine dikilen altın plak, eyer kaşı, perçinleşmiş bakır kazanı, at takısı, ayna, dizgin detayları ve üçyüzlü ok ucu bulunmuştu (Peshanov 1961: 58). Hunlara ait olduğu bezekleme için kullanılan levha ve plak süslenmelerinde Hun ustaların zerre (zern) ve kuyüm (skan) dekorun tekniğinin imitasyonu için yapılmış olan kalıpların kullanımında yaygın olduğunu kaydedebiliriz (Aybabın 1990: 58).

Kırım yarımadasında yerleşmiş olan Hunlar ayakkabıların ayakların üzerinde pekitilmesi için kullandıkları gümüşten ve bronzdan yapılmış olan kemer tokalarını ve kemer uclarını ayakkabılarının bezeklemesi içinde kullanıyorlardı (Hayredinova 2003: 134,135). 463 senesinde İdil boylarındaki yerleşen Hunların Doğu'dan gelen Saragurlara karşı yapılan savaş neticesinde mağlubiyete uğradıkları sonrasında itibaren Orta Asya'dan ve Güney Sibiryadan hareket eden Türk asıllı olan Ogur, On Ogur ve Sarı Ogur Türk boyları Cayık (Ural) ve İdil (Volga) nehirlerini aşarak Kuzey Kafkasya, Kuzey Karadeniz, Azakdeniz ve Kırım bozkırlarında Hunların hakimiyetlerine son vererek, Hunların ittifakından kopan etnik kalıntıları olan Türk asıllı kavimleri olan Kutrigurlar, Utigurlar, Alkatsirler ve Altsagirler ile birleşeyerek Bulgar (Protobulgar) üst kimliğinin altında yeni bir etnik birleşmesinin sürecini yaşayarak tarihte Bulgar isimiyle tanılan bir Türk topluluğunu oluşturdu (Karatay 2003: 25). Kırım yarımadasında Türk tarihini, Türk kültürünü, Türk sanatını kurucuları ve esascıları olan Hunların isimleri belki de Kırım dağların Güneyinde Rıbaçye kasabasının (bu kasabanın eski Türk adı Tuvak olarak bilinmektedir) civarlarında yerleşmiş olan Hun adındaki gölün isminde yansıramaktadır.

Kaynaklar

Altheim, F., *Geshichte der Hunnen*, Berlin 1959.

Ambroz, A. K., “Problemy rannesrednevekovoy hronologiyi Vostochnoy Yevropy”, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 1971.

Ambroz, A. K., “Vostochnoyevropeyskiye I sredneaziatskiye stepi 5 - pervoy poloviny 7 vv.”, *Arheologiya SSSR. Stepi Yevraziyi v epohu srednevekovya*, Moskva 1984.

Ambroz, A. K., “Yugozapadnyy Krym. Mogilniki 4–7 vv.”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 4, Simferopol 1994.

Ammian Marcelin, *Istoriya*, çev. Yu. Kulakovskiy - A. Soni, Vypusk 1–3, Kiyev 1906-1908.

Artamonov, M. I., *Istoriya hazar*, Leningrad 1962.

Aybabin, A. I., “Etnicheskaya prinadlezhnosty mogilnikov Kryma 4 - pervoy poloviny 7 vv. n.e.”, *Materialy k etnichesкой istoriyi Kryma: Naukova dumka*, 1987.

Aybabin, A. I., “Hronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 1, Simferopol 1990.

Aybabin, A. I., “Pogrebeniya kochevnicheskoy znati v Krymu konca 4 - 6 vv.”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 3, Simferopol 1993.

Baranov, I. A., “Pogrebeniye 5 v. n. e. v Severo-Vostochnom Krymu”, *Sovetskaya Arheologiya*, 3, 1973.

Bernshtam, A. N., *Ocherk istoriyi gunnov*, Leningrad 1951.

Blavatskiy, V. D., *Antichnaya arheologiya i istoriya*, Moskva 1985.

Bogdanova, N. A., “Mogilnik pervyh vekov nashey ery u s. Zavetnoye”, *Arheologicheskiye issledovaniya na yuge Vostochnoy Yevropy. Trudy Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeya (GIM)*, Moskva 1989.

Dashevskaya, O. D., “Pogrebeniye gunnskogo vremeni v Chernomorskom rayone Kryma”, *MIA*, sayı 169 (1969).

Ermiy Sozomen, “Tserkovnaya istoriya”, çev. V. V. Latyshev, *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*, Sayı 4 (1948).

«Europe: The Origins of the Huns», on *The History Files*, based on conversations with Kemal Cemal, Turkey, 2002.

- Gaydukevich, V. F., *Bosporskoye carstvo*, Moskva - Leningrad 1949.
- Gumilëv, L. N., *Hunnu. Sredinnaya Aziya i drevniye vremena*, Moskva 1960.
- Gumilëv, L. N., “Ot Rusi do Rossiya. Chasty pervaya. Kiyevskaya derzhava”, *Slavyane i ih sosedi. Hunni i gunni*, Moskva 2003.
- Hayredinova, E. A., “Zhenskiy kostum varvarov Yugo - Zapadnogo Kryma v 5 - pervoy polovine 6 vv.”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 9, Simferopol 2002.
- Hayredinova, E. A., “Obuvnyye nabory 5 - 7 vv. iz Yugo - Zapadnogo Kryma”, *Materialy po arheologiyi, istoriyi i etnografiyi Tavriyi MAIET*, Vypusk 10, Simferopol 2003.
- Jordan, *O proishozhdeniyi i deyaniyi gotov. “Getika”*, çev. Ye. Ch. Skrzhinskaya, Moskva 1960.
- Istoriya SSSR s drevneyshih vremen do nashih dney*, Seriya 1, Tom 01, Moskva 1966.
- Karatay, O., “Kafkasya Bulgarlari Tarihi”, *Karaçay-Balkarlar. Tarih, Toplum, Kültür*, Ankara 2003, s. 18-45.
- Kazanski, M., “Huns”, *Encyclopedia Universales*, Paris 1989-1990.
- Kulakovskiy, Yu., *Alany po svedeniyam klassicheskikh I vizantiyskikh pisateley*, Kiyev 1899.
- Kulakovskiy, Yu., *Proshloye Tavriy*, Kiyev 1914.
- Martı, Yu. Yu., *Sto let Kerchenskogo muzeya*, Kerch 1926.
- Mihaylov, B. D., “Pohonannya midnyka gunnskogo chasu v Pivnichnomu Priazov’i”, *Arheologiya*, Vypusk 24, Kiyiv 1977, s. 74-82.
- Pritsak, O., “Hun. Der Volksname Hsinngnu”, *Caj. Bd. V, №1*. 1960.
- Otto Maenchen - Helfen, *Language of Huns. Studies in Their History and Culture*. University of California Press. 1973.
- Pavel Oroziy. *Istoriya protiv yazychnikov 7 knig*. Perevod G. Zorgenfrey. // *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*. - 1948. - № 4.
- Peshanov V. F. *Melitopolskaya diadema*. // *Kratkiye soobscheniya Instituta arheologiyi Akademiyi nauk Ukrayinskoy SSR (KSIA AN Ukrayinskoy SSR)*: Kiyev. - 1961. Vypusk 11. - s. 70 - 74.

Peter Heather «The Huns and the End of Roman Empire in Western Europe», *The English Historical Review*, Vol. 110. № 435. February 1995, p. 5.

Prisk Paniyskiy. Gotskaya istoriya. Perevod V.V. Latsysheva. // *Vestnik drevney istoriyi (VDI)*. - 1948. - № 4. 675-698.

Prokopiyy. “Istoriya voyn rimlyan s persami”, perevod S. Yu. Destunisa. // *Zapiski istoriko-filologicheskogo fakulteta Sankt-Peterburgskogo universiteta*. Chast 1, 1876. - s. 31.

Prokopiyy iz Kesariyi. Voyna s gotami. / Perevod S. P. Kondratyeva, komentariyi Z. V. Udalcovoy. - Moskva, 1950. - 516 s.

Shelov D. B. Volgo - Donskiye step' v gunnskoye vremya // *Voprosy drevney I srednevekovoy arheolodiyi Vostochnoy Yevropy*. - Moskva: Nauka, 1978. - s. 81-88.

Sir H. H. Howorth, history of the Mongols (1876-1880); 6 th Congress of Orientalistes, Leiden, 1883 (Actes, partiv. pp. 177-195); de Guignes, *Histoire generale, des Huns, Des Turcs, des Mongoles, et des autres Tartares occidentan'u* (1756-1758).

Sorokina N. P. O steklyannykh sosudah s kaplyami sinego stekla iz Prichernomorya. // *Sovetskaya Arheologiya*. - 1971. - № 4.

Vasilyev A. A. Goty v Krymu. // *IRAIMK*. - Petrograd, 1921. - 1 ch. 1. - s. 1 - 80.

Veymarn E. V. Ot kogo mogli zaschischaty gotov v Krymu “dlinnyye steny” Prokopiya. // *Antichniye tradiciyi, I vizantiyskiye realiyi*. - Sverdlovsk, 1980. - s. 19-33.

Vlasov V. L. Gunny. Drevneye zoloto Kryma. *Arheologiya, Istoriya, Etnografiya*. Simferopol. 2008.

Vysotskaya T. N. Pozdniye skify v Yugo - Zapadnom Krymu. - Kiyev: Naukova dumka. 1972. - 192 s.

Vysotskaya T. N. Cherepanova E.N. Nahodki iz pogrebeniy 4-5 vv. V Krymu. // *Sovetskaya Arheologiya*. - 1966. - № 3.

Werner I / *Beitrag zur Archaologie des Attila-reiches*. - Múnhen, 1959.

Yakobson A. L. *Srednevekovyy Krym*. - Moskva - Leningrad, 1964. - 232 s.

Yurochkin V. Yu. Pogrebeniye kochevnika gunnskogo vremeni u s. Izobilnoye v

Krymu. // Tezisy dokladov nauchnoy konferenciyyi "Problemy istoriyyi Kryma". - Simferopol, 1991. - vypusk 2.

Yurochkin V. Yu. Pogrebeniye kochevnika gunnskogo vremeni v kurgane u sela Izobilnogo v Krymu. // Materialy po arheologiyi, istoriyyi i etnografiyyi Tavriyyi MAIET. - Vypusk 3. - Simferopol. - 1993. - 432 s.

Zasetskaya I. P. Datirovka I proishozhdeniye palcatyh fibul Bosporskogo nekropolya rannesrednevekovogo perioda. // Materialy po arheologiyi, istoriyyi i etnografiyyi Tavriyyi MAIET. - Vypusk 4, Simferopol. - 1994. - s. 592.

Zasetskaya I. P. Kultura kochevnikov yuzhnorusskikh stepey v gunnskuyu epohu (konets 4 - v vv/ n. e.): Sankt-Peterburg. - 1994.

Zasetskaya I.P. O hronologiyi I kulturnoy prinadlezhnosti pamyatnikov Yuzhnorusskikh stepey i Kazahstana gunnskoy epohi. // Sovetskaya Arheologiya. - 1978. - № 1.

Zasetskaya I.P. Polihromniye izdeliya gunnskogo vremeni iz pogrebeniy Nizhnego Povolzhya. // ASGE. - 1968. - №10.

Zasetskaya I.P. Zolotyye ukrasheniya gunnskoy epohi. - Leningrad. - 1975. - 79 s.

Zosim. Novaya istoriya. Perevod V.V. Latysheva. // Vestnik drevney istoriyyi (VDI). - 1948. - № 4.

